

Πολυγλωσσισμός και πολυφωνία στην ελληνική παραλογοτεχνία

Μια κατά Μπαχτίν ανάγνωση του ληστρικού λαϊκού μυθιστορήματος

Το ληστρικό λαϊκό μυθιστόρημα εμφανίστηκε ως φιλολογικό είδος στον ελλαδικό χώρο στις αρχές του κ' αιώνα και διέγραψε μια εντυπωσιακή εκδοτική πορεία ως το τέλος της τρίτης δεκαετίας. Παραμελημένο και παραγκωνισμένο από την επίσημη βιβλιογραφία και τα εκπαιδευτικά ιδρύματα, παρέμεινε ουσιαστικά άγνωστο στον επιστημονικό χώρο ως ερευνητικό αντικείμενο. Η ανάδειξη και η διερεύνηση των κειμένων του ληστρικού λαϊκού μυθιστορήματος¹, καθώς και των άλλων φιλολογικών ειδών (genre) του ελληνικού λαϊκού αναγνώσματος, ως αξιόπιστων ιστορικών τεκμηρίων, αφορά την ιστορία των νοοτροπιών και των λαϊκών ιδεολογιών στον ελλαδικό χώρο του κ' αιώνα. Ταυτόχρονα, παρουσιάζονται νέες δυνατότητες διερεύνησης των τρόπων πρόσληψης και διαμόρφωσης των συλλογικών παραστάσεων και της δομής τους.

Η ληστεία, από την άλλη μεριά, ως ιστορικο-κοινωνικό φαινόμενο του παραδοσιακού κόσμου, στη συνάντηση και τη σύγκρουσή της με τα νεότερικά σχήματα, εκφρασμένα κυρίως στο κράτος κατά τη διάρκεια του ιθ' αιώνα αλλά και των τριών πρώτων δεκαετιών του κ' αιώνα, αποτέλεσε αντικείμενο έρευνας της ελληνικής ιστοριογραφίας, κυρίως στο πραγματολογικό επίπεδο². Ωστόσο, το ληστρικό φαινόμενο με τις πλήθος αντανάκλασεις του εισχώρησε σε διάφορες μορφές και εκφάνσεις του ελλαδικού λαϊκού πολιτισμού (λαϊκό θέατρο σκιών, επιφυλλίδες σε εφημερίδες και περιοδικά, εμπορικός λαϊκός κινηματογράφος), χωρίς να τύχει της ανάλογης, σε έκταση, διερεύνησης.

Θεωρούμε ότι η ληστεία χαρακτηρίζεται στο λόγο των κειμένων του λαϊκού μυθιστορήματος ως ένα παραδοσιακό φαινόμενο αναπόσπαστο από τις δομές της κοινωνίας της εποχής του και σε διαρκή αντιπαράθεση με την κρατική οργάνωση. Παρουσιάζεται ως η μάταιη και απέλπιδα μάχη του συνόλου της τοπικής κοινωνίας ενάντια στην υποταγή του στην κρατική οντότητα και η εικόνα του ληστή εμφανίζεται ως η ενσάρκωση της παραδοσιακής δικαϊκής κατάστασης πραγμάτων. Ο ληστής σκιαγραφείται ως ο ήρωας και ο υπερασπιστής των παραδοσιακών αξιών της τοπικής κοινωνίας, οι οποίες βρίσκονται σε κίνδυνο εξαιτίας της παγίωσης της νέας πραγματικότητας.

Αντικείμενο του σημειώματος αποτελεί η ανάδειξη των φαινομένων του πολυγλωσσισμού και της πολυφωνίας σε ορισμένα χαρακτηριστικά κείμενα του ελληνικού ληστρικού μυθιστορήματος³. Η εξέταση των παραπάνω φαινομένων συμβάλλει στην ιστορική και κοινωνική έρευνα καθώς και στην παραπέρα διερεύνηση των τρόπων δόμησης των παραστάσεων της ληστείας στα κείμενα του λαϊκού μυθιστορήματος, παραπέμποντας άμεσα στις λαϊκές νοοτροπίες της εποχής συγγραφής των κειμένων.

το ποιος μιλάει στο λόγο (discours) του μυθιστορήματος και με ποιον τρόπο, με ποια μορφή, είναι ιδιαίτερα περίπλοκο και έχει απασχολήσει σε μεγάλο βαθμό την κριτική και τη θεωρία της λογοτεχνίας. Ο κύριος όμως ερευνητής, το έργο του οποίου θεωρείται σταθμός στη σχετική βιβλιογραφία, παραμένει ο Ρώσος Μιχαήλ Μπαχτίν, ο οποίος θεμελιώνει ουσιαστικά την επιστημονική μελέτη του μυθιστορηματικού λόγου. Ταυτόχρονα, επαναπροσδιορίζει τη φιλοσοφική ουσία της γλώσσας και την αναπαράστασή της στα λογοτεχνικά κείμενα⁴.

Οι θεωρητικές ενασχολήσεις του Μπαχτίν αφορούν κυρίως τα μυθιστορήματα της δοκιμής ή λόγιας λογοτεχνίας, χωρίς να λείπουν ωστόσο οξύνειες παρατηρήσεις για όλα τα είδη του μυθιστορηματικού λόγου⁵. Το λαϊκό μυθιστόρημα⁶ παρουσιάζεται σε μεγάλο βαθμό ως μορφή του μυθιστορήματος δοκιμασιών, γι' αυτό άλλωστε και η μέθοδος προσέγγισής του, σύμφωνα με το αφηγηματικό μοντέλο των λειτουργιών των δρώντων προσώπων, αναδεικνύει τις συνεχείς δοκιμασίες του ήρωα μπροστά στα πολλαπλά προβλήματα που αντιμετωπίζει στην πορεία της δράσης⁷. Η δράση βέβαια, αυτή καθαυτή, εμφανίζεται ως αυτοσκοπός για το λαϊκό μυθιστόρημα συνεχειών και η «ατελείωτη» παράθεση λειτουργιών αναδεικνύεται σε άκαμπτο μοντέλο της αφήγησης. «το καθαρό μυθιστόρημα περιπετειών περιορίζει συχνά τις δυνατότητες του μυθιστορηματικού είδους, μέχρι σχεδόν τα ακρότατα όριά του. Εντούτοις, το «σκέτο» θέμα και η «σκέτη» περιπέτεια δεν μπορούν ποτέ να γίνουν δυνάμεις που οργανώνουν το μυθιστόρημα. Αντίθετα, θα ανακαλύπτουμε πάντοτε, σε κάθε θέμα, σε κάθε περιπέτεια, τα ίχνη κάποιας ιδέας που τα οργάνωσε, που δόμησε το σύνολο του δεδομένου θέματος, του έδωσε ζωή και ψυχή, αλλά αποστερήθηκε αργότερα το ιδεολογικό του σφρίγος και μόλις που ψευτοζει. Συχνότατα, το θέμα του μυθιστορήματος περιπετειών οργανώνεται από την (παρακαμάζουσα) ιδέα της δοκιμασίας του ήρωα, όχι όμως πάντοτε...»⁸.

Η παρατήρηση αυτή του Μπαχτίν μάς οδηγεί στην αναζήτηση του τρόπου με τον οποίο οργανώνονται στο λόγο του ληστρικού μυθιστορήματος ο πολυγλωσσισμός και η πολυφωνία⁹. Πιο συγκεκριμένα, παραπέμπει στους τρόπους με τους οποίους συμφύρονται τα διαφορετικά επίπεδα ομιλίας στα κείμενα, καθώς και η αλληλόσχεση του λόγου του συγγραφέα με το λόγο του αφηγητή και το λόγο των ηρώων. Αναδύονται έτσι το ιδεολογικό φορτίο και οι κρυμμένες σημασίες που περικλείει η κάθε διαφορετική «γλώσσα» του κειμένου ως προς το φαινόμενο της ληστείας στον ελλαδικό χώρο.

Θα επιχειρήσουμε να αποσαφηνίσουμε στη συνέχεια τη σύμπλευση ή/και σύγκρουση των διαφορετικών «γλωσσών» - ομιλιών - ιδιολέκτων¹⁰ στα κείμενα, συσχετίζοντας ταυτόχρονα με το ζήτημα του ποιος ομιλεί στις συγκεκριμένες αφηγήσεις.

1. Ο συγγραφέας ως αφηγητής-παντογνώστης και η πολυφωνική διάσταση του λόγου στο ληστρικό λαϊκό μυθιστόρημα

σχεδόν όλα τα κείμενα του ληστρικού λαϊκού μυθιστορήματος, ως προς τον τρόπο της διήγησης (*mode du récit*), εκφέρονται με τη μορφή του δείχνειν, της αναπαράστασης (*représentation*) και όχι με τη μορφή του λέγειν, της αφήγησης (*narration*). Η μορφή της αναπαράστασης παραπέμπει ευθέως στην εξέταση των ιστοριών των κειμένων ως διαρθρωμένο και διαλογικοποιημένο λόγο (*discours*). Η μορφή αυτή, χαρακτηριστική του λαϊκού μυθιστορήματος, επιτρέπει στο συγγραφέα να αναπαριστά τις ιστορίες του με τρόπους εντυπωσιακούς, να επιμηκύνει τη δράση στο βαθμό που επιθυμεί και, βέβαια, να την εμπλουτίζει με άπειρους διαλόγους, το πιο ζωντανό ίσως κομμάτι των ιστοριών του λαϊκού μυθιστορήματος¹¹.

Από την άλλη μεριά, και σε ό,τι αφορά τις όψεις της διήγησης¹² (*aspects du récit*), ο συγγραφέας - αφηγητής γνωρίζει πάντα περισσότερα στοιχεία απ' ό,τι ο ήρωας (*υποκείμενο - personnage*). Δεν είναι απαραίτητο να αποκαλύψει από πού αντλεί το πλήθος των στοιχείων που παραθέτει. Όπως σημειώνει ο τ. τοντόροφ: «... βλέπει διαμέσου των τοίχων, τόσο καλά όσο και διαμέσου των εγκεφάλων των ηρώων. Οι ήρωες δεν έχουν μυστικά γι' αυτόν»¹³. Η πλήρης κυριαρχία του αφηγητή συγγραφέα στα κείμενα του ληστρικού μυθιστορήματος, και κατ' επέκταση στους ήρωές του, ολοκληρώνεται με την παράλληλη γνώση από το συγγραφέα περισσότερων πληροφοριών από όλους τους ήρωες μαζί, είτε βασικούς είτε δευτερεύοντες, των ιστοριών. Με το πανοραμικό ύψος που διαθέτει μπορεί να διαχειρίζεται και να οργανώνει κατάλληλα το χρόνο των ιστοριών και να παρατάσσει τις διάφορες ακολουθίες της αφήγησης (*séquences*). Στα ενδιάμεσα των διηγήσεών του παραθέτει στοιχεία που αφορούν τη διάσταση των φαινομένων που εξετάζει από τη δική του σκοπιά, μιλώντας συνήθως σε τρίτο πρόσωπο. Σε αυτά κυρίως τα σημεία είναι που παρεισφρύνει ιδιαίτερα έντονα το φαινόμενο του πολυγλωσσισμού και της σύγκρουσης των διαφορετικών γλωσσών. Και ο διάλογος όμως μεταξύ των προσώπων δεν υπολείπεται των πολυφωνικών αναφορών. Ας δούμε πιο συγκεκριμένα τις στιγμές αυτές στα κείμενα.

Μεταξύ των πολλών στιγμών της δράσης των ηρώων - δρώντων προσώπων των ιστοριών ο συγγραφέας έχει το χρόνο να παραθέσει κριτικές απόψεις περί των φαινομένων του καιρού του και ιδιαίτερα για το φαινόμενο της ληστείας. Η αναφορά συνήθως είναι έμμεση, λεπτών ειρωνικών αποχρώσεων και διαθλάται στο λόγο των ηρώων, του «άλλου», χωρίς αυτό να σημαίνει ότι κάποιες φορές δεν παίρνει ευθέως τη μορφή άμεσης υπεράσπισης ή/και αντίθεσης στο φαινόμενο.

Εξαρχής πρέπει να γίνει κατανοητό ότι καθόλη τη διάρκεια της αφήγησης και της ανάλυσης των διάφορων ιστοριών των κειμένων συγκρούονται έντονα δύο «γλώσσες», δύο πολιτισμοί, δύο διαφορετικοί κόσμοι, δύο εκ διαμέτρου αντίθετες αντιλήψεις, ιδεολογίες, νοσηρώσεις¹⁴. Από τη μια πλευρά η επίσημη κρατική άποψη περί της ληστείας ως εγκληματικής συμπεριφοράς του κοινού ποινικού δικαίου, η οποία πρέπει να εκλείψει από την άλλη η διάχυτη λαϊκή παραδοσιακή αντίληψη περί της ληστείας ως πράξης ηρωισμού και λεβεντιάς ενάντια στα κακώς κείμενα και τις αξίες της νέας κρατικής νομιμότητας. παρόλα αυτά, αν και σε αρκετές στιγμές της αφήγησης των ιστοριών η διαμάχη αναδεικνύεται αρκετά

ξεκάθαρη, σε πολλά άλλα σημεία οι διακρίσεις και οι σημασιοδοτήσεις των προτάσεων, ακόμα και των ιδίων των λέξεων, είναι ιδιαίτερα προβληματικές¹⁵.

Ο Μπαχτίν, μελετώντας το φαινόμενο του πολυγλωσσισμού στο μυθιστορηματικό λόγο, ανέδειξε την πιο χαρακτηριστική περίπτωσή του στο αγγλικό χιουμοριστικό μυθιστόρημα¹⁶. Εκεί, και σε συνάρτηση με το αναπαριστάμενο αντικείμενο, η αφήγηση των ιστοριών ανατρέχει σε ένα πλήθος «γλωσσών» και παρωδιακών υφοποιήσεων της «γλώσσας», αναδύοντας ταυτόχρονα και την κύρια ιδιότητά της ως ανοικτού συστήματος. Η συνεχής αυτή παράθεση ιδιολέκτων διακόπτεται κάποιες φορές, για να εισβάλει στην αφήγηση ο ευθύς λόγος του ίδιου του συγγραφέα. Στις περισσότερες όμως των περιπτώσεων, κάτι που συναντάται με ιδιαίτερη έμφαση στο λόγο του ληστρικού μυθιστορήματος, παρατηρείται η προσφυγή και η χρήση από τους συγγραφείς της γλώσσας του μέσου όρου των ανθρώπων της εποχής, ένα είδος «κοινής γνώμης», μιας «τρέχουσας άποψης και αποτίμησης»¹⁷, πίσω από την οποία καλύπτεται σε μεγάλο βαθμό ο ίδιος ο λόγος του συγγραφέα. αν και η σχέση αυτή του συγγραφέα με τη γλώσσα, θεωρούμενη ως «κοινή γνώμη», δεν είναι σταθερή αλλά υφίσταται ποικίλων τύπων και μορφών επιδράσεις, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις που ο λόγος των συγγραφέων του ληστρικού λαϊκού μυθιστορήματος ταυτίζεται σχεδόν απόλυτα με αυτή τη «γλώσσα».

Ο λόγος των κειμένων εκφέρεται¹⁸ συνήθως στις εξής «γλώσσες» ιδιολέκτους: α) η «γλώσσα» του επίσημου κράτους περί της ληστείας και των ληστών, β) η «γλώσσα» των ιδίων των ληστών για τους εαυτούς τους ή για το κράτος και τη γενική κοινωνική κατάσταση, γ) η «γλώσσα» των διάφορων φορέων της αγροτικής κοινωνίας, δ) η «γλώσσα» των παρέμβλητων ειδών, όπως οι επιστολές ληστών, τα επίσημα κρατικά κείμενα, δημοτικά κλέφτικα τραγούδια κ.τ.λ., ε) η «γλώσσα» του αφηγητή και κατ' επέκταση του συγγραφέα. Στις παραπάνω ιδιολεκτικές μορφές της γλώσσας πρέπει να προσθέσουμε την υφοποίηση που υφίστανται στον τρόπο εκφοράς τους¹⁹. Έτσι, άλλες φορές το ύφος είναι καθαρά επικό, ρομαντικό ή ηρωικό, ενώ άλλες, αντίθετα, μετατρέπεται σε απομυθοποιητικό, απολογητικό ή κατηγορηματικό για το φαινόμενο και τους φορείς του. Η χρήση μάλιστα των διάφορων ιδιολέκτων υφοποιείται με το αντίστοιχο στυλ των ομιλούντων: αλλιώς μιλάει ο ληστής, αλλιώς ο κρατικός παράγοντας, αλλιώς η γυναίκα, αλλιώς ο άνδρας, αλλιώς η φτωχή γυναίκα, αλλιώς η πλούσια γυναίκα, αλλιώς ο απλός φτωχός χωρικός, αλλιώς ο πλούσιος έμπορος, αλλιώς ο ξένος πρεσβευτής κ.ο.κ.

Σε άλλες πάλι περιπτώσεις, ο λόγος των κειμένων λαμβάνει υβριδικές μορφές έκφρασης, που απολήγουν σε «ψευδοαντικειμενικές αιτιολογίες»²⁰. Στην περίπτωση αυτή συμφύρονται στο λόγο δύο διαφορετικές «γλώσσες» σε μια μόνο διατύπωση, «δύο γλωσσολογικές συνειδήσεις, τις οποίες χωρίζει μια εποχή, μια κοινωνική διαφορά ή και τα δύο»²¹. Ο λόγος του «άλλου», συνήθως της κοινής γνώμης, εμφανίζεται ως λόγος του αφηγητή, τον οποίο αποδέχεται ή τον απορρίπτει και τον κριτικάρει. το ύφος και σε αυτές τις περιπτώσεις ποικίλλει ανάλογα με την εκφορά και την αναφορά στα συμφραζόμενα. Συνήθως όμως ενδύεται τη λεπτή και υπόγεια ειρωνεία. Παίρνουμε μερικά παραδείγματα από το μυθιστόρημα για το λήσταρχο Τζατζά²².

«Λίαν πρωί, οι εκδρομείς ίππευσαν και ακολουθούμενοι από τους αγωγιάτες των, τον υπενωματοάρχη κ. Καραμπέτσον και ένα χωροφύλακα, ανεχώρησαν. Υπερέβαιναν τους

εκατόν εν συνόλω. Όλοι ήσαν χαρωποί. Γέλοια και τραγουδία αντηχούσαν. Κανείς δεν υποπτεύετο ουδέν. Ακόμη και ο Κ. Χατζηγάκης ήτο ευδιάθετος. Δεν εφαντάζετο ποτέ ότι ήτο δυνατόν να γίνη εναντίον του απόπειρα, *το όνομά του, η καταγωγή του, του επέτρεπαν να έχη αυτήν την γνώμη.*» (Τζατζάς, 21, τα πλάγια στο κείμενο). Ο αφηγητής μάς έχει ήδη προετοιμάσει για την αναμενόμενη απαγωγή του γερουσιαστή, η οποία είχε μεγάλο αντίκτυπο στο πανελλήνιο της εποχής. Μας παρουσιάζει ωστόσο τους εκδρομείς της ανώτερης κοινωνικής τάξης να απολαμβάνουν την εκδρομή τους και να μην υποπτεύονται τίποτε για το ενδεχόμενο «κακό». Ο ίδιος ο δημόσιος φορέας δεν μπορεί να φανταστεί ότι απειλείται από ληστές, ανθρώπους εκτός νόμου. Ενώ λοιπόν η αναφορά, συντακτικά και λεκτικά, παραπέμπει στο λόγο του συγγραφέα, τα πλάγια γράμματα εκφράζουν μέρος της λεγόμενης κοινής γνώμης, που όμως είναι προέκταση των σκέψεων του προσώπου του γερουσιαστή. Ο κοινωνικός του ρόλος και η θέση του δεν επιτρέπουν συσχετισμούς με το γεγονός της απαγωγής και του χλευασμού που θα επακολουθήσει, ως ανατροπή των ιεραρχικών στερεοτύπων του ηθικού του κόσμου. Ανατροπή όμως που θα συντελεστεί και στην ίδια τη «γλώσσα» του «άλλου», το μέρος δηλαδή της κοινής γνώμης που θεωρεί απυρόβλητη τη θέση των δημόσιων φορέων και, κατ' επέκταση, μη πραγματοποιήσιμη την πρόκληση των ληστών απέναντι στο ίδιο το κράτος.

Στο παραπάνω απόσπασμα στην ουσία ο λόγος ανήκει στον αφηγητή, αλλά εκφέρεται καλυμμένα ως λόγος του «άλλου», της κοινής γνώμης ή/και του ήρωα, με τον οποίο ο αφηγητής ταυτίζεται σε ένα πρώτο επίπεδο, αλλά τέμνει ειρωνικά σε ένα δεύτερο. Ενώ η ταύτιση λειτουργεί ως αντικειμενικοποίηση της υποκειμενικής κοινής γνώμης και ο ίδιος ο αφηγητής δείχνει να μην αμφιβάλλει με τις βεβαιότητες των υποκειμένων, ωστόσο υπόγεια, όσο και αθόρυβα, υπονομεύει αυτές τις βεβαιότητες. Αυτό που θα επακολουθήσει στο λόγο σε επικλή εκφορά θα επιβεβαιώσει πρακτικά την ανατροπή.

Ας δούμε τώρα την αντίθετη περίπτωση, όπου ο λόγος ανήκει στην κοινή γνώμη, αλλά καλύπτεται από πίσω της κριτικάροντάς την, ο λόγος του συγγραφέα. «Τον απόπλισαν και τον διέταξαν όπως τους ακολουθεί δέκα βήματα όπισθεν ως τιμητική συνοδεία. Και ο δυστυχής υπενωματόρχης ηναγκάσθη να δεχθή τους εξευτελισμούς αυτούς, *με τους οποίους οι λησταί ενόμιζαν ότι εκδικούνται την χωροφυλακήν δια την εναντίον των δράσιν της*» (Τζατζάς, 26). Στο λόγο των κειμένων του ληστρικού μυθιστορήματος, ο εξευτελισμός και ο χλευασμός των κρατικών οργάνων κατέχει ιδιαίτερα σημαντική θέση. Εδώ όμως ο συγγραφέας ανατρέπει κατά κάποιον τρόπο την αντίληψη αυτή προσθέτοντας το ρήμα «ενόμιζαν». Έτσι, η συγκεκριμένη δράση απενδύεται την όποια λεβέντικη και αυτοδικαϊκή μορφή συμπεριφοράς, αποκαλύπτοντας τους δύο διαφορετικούς τονισμούς και έννοιες του λόγου της φράσης. Η υβριδική μορφή εδώ λειτουργεί ακριβώς αντίστροφα απ' ό τι στο πρώτο παραδειγμα που παραθέσαμε. Ο λόγος του αφηγητή αναφαίνεται ευθύς και αντίθετος με την επικρατούσα άποψη του άλλου λόγου, του λόγου της κοινής γνώμης. Στην ουσία όμως επιχειρεί να αναμίξει «... “τη γλώσσα της αλήθειας” με την “κοινή γλώσσα”, να μιλήσει για τον εαυτό του στη γλώσσα του “άλλου”, για τον άλλον στη δική του γλώσσα»²³.

Οι επόμενες στιγμές πολυφωνίας και πολυγλωσσισμού στα κείμενα εντοπίζονται κυρίως στο λόγο των ηρώων των ιστοριών. Εκτός από το σημαντικό ζήτημα της διάκρισης μεταξύ του συγγραφέα του κειμένου και του αφηγητή υπάρχει επίσης το ζήτημα της συσχέ-

τισης του αφηγητή με τον ήρωα. Ο Μπαχτίν θεωρεί ότι τα λόγια των ηρώων αποτελούν μια από τις σημαντικότερες δυνάμεις που οργανώνουν τον πολυγλωσσισμό και την πολυφωνία στο μυθιστορηματικό λόγο²⁴. Θα αναφερθούμε σε δύο ακόμη περιπτώσεις υβριδικής έκφρασης στο ίδιο μυθιστόρημα με τη διαπλοκή αυτή τη φορά της «γλώσσας» του αφηγητή με αυτή του ήρωα.

«Μα γρήγορα απεφάσισεν. Αν δεν έκαμνε την επιχείρησιν αυτή, ωρισμένως οι σύντροφοί του θα τον εχαρακτήριζον δειλόν: — Πάει εγέρασε ο Τζατζάς και φυλάει το τομάρι του σαν το γερο-λύκο, θα έλεγαν. Και όταν τα κλεφτόπουλα σχηματίσουν αυτήν τη γνώμη δια τον αρχηγόν, τότε αλλοίμονον. Πάυει και η εκτίμησις προς τα παλληγκάρια του και η επιβολή του σ' αυτά. Δειλία δεν επιτρέπεται στους κλέφτες όταν έχουν να κάμουν με ...αόπλους ανθρώπους» (Τζατζάς, 8). Στην ίδια πρόταση έχουμε την ειρωνική και ανατρεπτική παρέμβαση του λόγου του συγγραφέα, που αντιπαρατίθεται με το λόγο του ήρωά του και, κατ' επέκταση, με τον κυρίαρχο λόγο της κοινής γνώμης, το λόγο του «άλλου». Αν και ο λόγος παρουσιάζεται ως ευθύς λόγος του αφηγητή, ο οποίος αναπαριστά τις σκέψεις του ήρωα, στην ουσία είναι ο ίδιος ο ήρωας που σκέπτεται και μιλάει με την ταυτόχρονη παρεμβολή των ειρωνικών σχολίων του συγγραφέα - αφηγητή. Αν και το ύφος και η «γλώσσα» του ληστή στην κύρια πρόταση ταιριάζει στην όλη υφοποίηση του λόγου του κειμένου και αντικειμενικοποιεί την παρουσίαση ως βεβαιότητα του λόγου, η δευτερεύουσα πρόταση, και με την παράλληλη χρήση των αποσιωπητικών, ανατρέπει τις κυρίαρχες παραδοχές αυτού του λόγου²⁵.

Όμοια ο λόγος σε ένα άλλο σημείο αναφέρεται στο ζήτημα της αποδοχής του ληστή από την τοπική, και όχι μόνο, κοινωνία. Αν και έχει προηγηθεί ομιλία του ληστή περί της θέλησής του να είναι αποδεκτός και αγαπητός στην τοπική κοινωνία, στη συνέχεια, ανατρέποντας τα παραπάνω, αναφέρεται στην εκδίκεςή από μέρους του ενός ποιμένα που τόλμησε να τον καταδώσει στην εξουσία. Και καταλήγει ο συγγραφέας λέγοντας: «Ποιος λοιπόν δε θα τον αγαπούσε το λήσταρχο ή ποιος ετολμούσε να μην τον αγαπά. Η επιθυμία του: “Θέλω να μ' αγαπούν όλοι” ήτο νόμος (Τζατζάς, 43, τα πλάγια στο κείμενο). Η θέληση του ληστή, η οποία αναπαρίσταται ως νόμος στην επιχώρια κοινωνία, και η γενικότερη αποδοχή που χαίρουν οι ληστές στον αγροτικό κόσμο, έντεχνα υπονομεύεται από τους ειρωνικούς σχολιασμούς του αφηγητή, που ανατρέπει εκ νέου την παραδομένη βεβαιότητα του κυρίαρχου λόγου της κοινής γνώμης.

Στο ίδιο πάντα μυθιστόρημα είναι χαρακτηριστικά τα σημεία στα οποία ο ήρωας αναφέρεται στην ταυτότητά του ως ληστή και ταυτόχρονα οι διαπλοκές και οι διαθλάσεις με τη «γλώσσα» του συγγραφέα - αφηγητή.

«— Καπετάνιο, είπεν ο Μπίστης, την γλυτώσαμε και σήμερα. Ως αύριο έχει ο θεός. — Ως αύριο, Μπίστη. Ώρα με τη ώρα. Δεν είναι δουλειά αυτή παναθεμάτην. Γλεντάμε, δέχνουμε, τρώμε, διατάσσουμε. Μα όλα αυτά γίνονται με τον φόβον. Χίλια ντουφέκια γύρω μας και δεν ξέρεις πού είναι το καθένα. Χίλια δόκανα. Κι εμείς έχουμε δύο μάτια κ' είμαστε μόνοι! Κι έχουμε τόσους εχθρούς. — Γιατί το λες αυτό καπετάνιε; — Τα λέω γιατί τα πιστεύω. Μπας και ενόμισες πως είμαι ευχαριστημένος απ' αυτή τη δουλειά. Θεός φυλάξει! Μα έμπλεξα. Ανάθεμα την ώρα και την στιγμήν. Μακάρι νάμουνα στο χωριό μου σκαφτιάς, παρά βασιλιάς του βουνού. Αχ, αν μπορούσα να ζήσω έτσι. Και ανάθεμα το κεφάλι

των νέων που σκέπτονται να βγουν στο κλαρί. Σπάσιμο θέλει το κεφάλι τους. Αν μου δίναν αμνηστεία θα γινόμουν παπάς. Και θα γυρίζα τα χωριά, τα βουνά και τους λόγγους και θα φώναζα: Για όνομα του Χριστού και της Παναγίας. Για ότι αγαπάτε μικρά παιδιά στον κόσμο. Μη βγήτε ποτέ στην άτιμη ζωή του κλέφτη. Γεννήτε δούλοι, τρώτε ένα ξεροκόματο σκέτο στη φυλακή, μα όχι. Μη βγήτε στο κλαρί αδέλφια» (Τζατζάς, 103). Και η απομυθοποίηση συνεχίζεται: «— Είναι ζωή αυτή ή κατάρα, να είσαι υποχρεωμένος να ζης στο βουνό. Να βρέχεσαι. Να σε ψήνη ο ήλιος. Να σε κυνηγούν τα αποσπάσματα. Να σε προδίδουν οι χωριάτες; Αι πάη στο διάολο, εμονολόγει ένα βράδυ...» (Τζατζάς, 147).

Τα παραπάνω αποσπάσματα είναι χαρακτηριστικά για τον τρόπο με τον οποίο ο συγγραφέας διαχειρίζεται και εμπλέκει το λόγο του στο λόγο του άλλου. Του τρόπου δηλαδή που ομιλεί για το φαινόμενο της ληστείας ως δική του βεβαιωμένη «αλήθεια», εισάγοντάς τον ταυτόχρονα μέσα στο λόγο του ίδιου του ληστή - ήρωα. Ο αφηγητής εισχωρεί στο λόγο του ήρωα του και επιχειρεί την άμεση πλέον ανατροπή του λόγου της «κοινής γνώμης». Προσπαθεί να επιβάλει στο λόγο του κειμένου τη δική του αλήθεια και να υπερχεράσει έτσι την αλήθεια του «άλλου» λόγου. Ο καλύτερος τρόπος για κάτι τέτοιο δε θα ήταν η ρητορική του αφηγητή σε τρίτο ή πρώτο πρόσωπο, αλλά η ομιλία του ίδιου του δρώντος υποκειμένου για τη δράση του. Ο διαχεόμενος λόγος του συγγραφέα ενάντια στη ληστεία και η ταυτόσημή του με τον επίσημο κρατικό λόγο περί του φαινομένου φτάνει στο σημείο να αναιρεί όλα τα στοιχεία τα οποία έχει αποδώσει έως τώρα στον ήρωα και τη δράση του. Η αποδοχή από την τοπική κοινωνία του ληστή μετατρέπεται σε συνεχή φόβο των ίδιων των ληστών για τη ζωή τους, σε σημείο που αυτοί, ως «βασιλείς των ορέων», να εκλιπαρούν για μια κοινωνική θέση, έστω και στο έσχατο σημείο της κοινωνικής ιεραρχίας της «φρόνιμης» κοινωνίας. Έτσι, «σκαφτιάς» ή «δούλος» είναι προτιμότερο από ληστή στο βουνό. Η μεγαλειώδης ζωή στο βουνό, η επιβολή, μέσω της κυριαρχικής δύναμης, της εξουσίας του ληστή στην ευρύτερη κοινωνία και η υποτιμητική στάση προς τον κόσμο του κάμπου ανατρέπονται και απενδύονται από την όποια ρομαντική διάθεση και παρουσιάζονται πλέον ως «προσωπική κατάρα».

Σε κάποιο σημείο μάλιστα ο λήσταρχος επιχειρεί να πείσει τον ανηψιό του να μη γίνει σε καμία περίπτωση ληστής, «που θα ακούν το όνομά του και θα φοβούνται», αλλά να ενταχθεί στην ευρύτερη κοινωνία εξασκώντας ένα «σίγουρο» επάγγελμα. «Κλέφτης μωρέ θα γίνης, να σου πάρουνε το κεφάλι σου οι σταυρωτήδες, να το γυρίζουν στα χωριά; Κλέφτης να γυρνάς στα βουνά, να σε δέρνουν οι βροχές και οι κάψες; Κλέφτης μωρές εσύ που μπορείς να γίνης χρήσιμος άνθρωπος που να σε σέβονται όλος ο κόσμος κι όχι να σε φοβούνται; Να γίνης μωρέ ένας γιατρός, ένας δικηγόρος ή ότι άλλο θέλεις παρά κλέφτης» (Τζατζάς, 157). Έτσι, ο ρόλος του ληστή αναγνωρίζεται ως παρωχημένος στη νέα πραγματικότητα που έχει διαμορφωθεί. Οι νέοι πρέπει να διαλέξουν επαγγέλματα με κύρος και σεβασμό και όχι το «επάγγελμα» του ληστή, που καταλήγει νομοτελειακά στο θάνατο.

Ο αφηγητής, με το τέλος του λόγου του ήρωα, παρεμβάλλει και τη δική του άποψη ακόμα πιο καθαρά, για να επιβεβαιώσει τα λεγόμενα του ήρωά του και να μιλήσει αποτρεπτικά για την είσοδο των νέων στη ληστεία. «Ο Τζατζάς εξέφραζεν ούτως τας σκέψεις του δια τον ληστρικών βίον. Και αυτάς πρέπει να τας λάβουν υπ' όψιν όλοι οι νέοι οι οποίοι ρέπουν προς το κακόν. Διότι όλοι οι κακά πράττοντες έχουν την ιδίαν τύχην με τους ληστές.

Τους περιμένει ή η φυλακή ή η καρμανιόλα» (*Τζατζάς*, 157). Τι θα είχε μεγαλύτερη απήχηση για την αποτροπή προς τη ληστεία από το ίδιο το δρων υποκείμενο να απομυθοποιεί τη δράση του και να δείχνει μετανιωμένο; Ο συγγραφέας, χρησιμοποιώντας το λόγο του ήρωά του, επιχειρηματολογεί ακολουθώντας την επίσημη παραδοχή περί της ληστείας ως «εγκληματος» του κοινού ποινικού δικαίου. Έτσι, ο λόγος καταλήγει ως κήρυγμα υπέρ της υποταγής στη νέα κατάσταση πραγμάτων²⁶.

Σε αντίθεση με τα παραπάνω, ανατρέχουμε σε ένα απόσπασμα από το μυθιστόρημα για το λήσταρχο Νταβέλη, όπου και εδώ ο λόγος του αφηγητή παρεισφρεί εντός του λόγου των ηρώων, με άλλα ωστόσο αποτελέσματα. Αφού έχει ήδη προηγηθεί η αναφορά στις παραστάσεις της ληστείας ως λεβεντιάς και παλληκαριάς και η αποδοχή του ρόλου της στην τοπική κοινωνία, ο αφηγητής καταλήγει: «Εις αυτήν την περιωπήν ο ληστής δεν έφθασε, χωρίς να λησμονήσῃ ἐξ' ολοκλήρου το παρελθόν του. Τουναντίον μάλιστα το παρελθόν του, τα αίτια ἐξ ὧν ηναγκάσθη να γίνῃ ληστής, διότι *ὡς εἶδομεν ἡ φύσις δεν τον εἶχε προορίσει δια ληστή, και ἰσως ἐξῆ και ἀπέθνησκε και αὐτός αφανής και δίκαιος, ὡς ἀνθρωπάκος πωλὼν το γάλα του και κερδίζων τον ἄρτον του, τα αίτια, λοιπόν ἄτινα τον ἐξηνάγκασαν να αποθνήωθῇ δεν ἐλθμοῖνε οὐδόλως ο ληστής*» (*Νταβέλης*, 244). Αν και ο ρόλος του ληστή παραπέμπει στην κατάσταση του «θηρίου» και του εκτός της εὐνομης κοινωνίας ατόμου, που αναγκάζεται για διάφορες αιτίες να εισέλθει στη ληστεία, ωστόσο ο νέος ρόλος του παρουσιάζεται σε αντιδιαστολή με τον πιθανό ρόλο του στην τοπική «φρόνιμη» κοινωνία. Η υπόγεια ειρωνεία του συγγραφέα και η ανατροπή της αποδεκτής θέσης του φιλήσυχου ατόμου είναι εμφανής στο λόγο του αφηγητή. Ο ληστής δεν είναι αφανής και φυσικά δεν είναι ο «ἀσημαντος ἀνθρωπάκος» της τοπικής κοινωνίας που «πωλεῖ το γάλα του και κερδίζει τίμια, με τον ιδρώτα του, το καθημερινό ψωμί του». Ο ληστής αντίθετα είναι ο ἔχων δύναμη παρόνομος, που επιβάλλει δια της βίας τη θέλησή του σε όλους ανεξαιρέτα τους φορείς της τοπικής κοινωνίας, αποδεσμευόμενος από τη χαμηλή κοινωνική του θέση και διαδραματίζοντας ρόλο σημαντικό στην τοπική σκηνή. Ο λόγος του αφηγητή, ενώ μοιάζει να εκφέρεται με την επίσημη «γλώσσα», τη «γλώσσα» της υποταγής, ομιλεῖ υπογείως και αποδέχεται με τη σειρά του το λόγο της «κοινῆς γνώμης», το λόγο της παραδοσιακής «γλώσσας» για το φαινόμενο της ληστείας.

Οι συσχετισμοί του λόγου του ήρωα με αυτόν του αφηγητή θα μας απασχολήσουν και σε ένα ακόμη χαρακτηριστικό κομμάτι ενός άλλου μυθιστορήματος, για τους λήσταρχους Χριστόπουλο και Καράμπελα. Όταν συγκεκριμένα ο Καράμπελας εκδικείται με φόνο την απώλεια της σεξουαλικής τιμῆς της ανηψιάς του από τον πλούσιο γιο του παπᾶ του χωριού του, ο οποίος δε θέλησε να την αποκαταστήσει με γάμο, διαφεύγει στο βουνό ως φυγόδικος. Στο χρονικό διάστημα που μεσολαβεί μέχρι την είσοδό του στη ληστεία με τη συμμορία του Χριστόπουλου, παρεμβάλλονται αρκετές σελίδες στις οποίες αναπαριστώνται οι σκέψεις του προσώπου και κατ' επέκταση διαθλούνται οι σκέψεις και ο λόγος του ίδιου του αφηγητή περί της κοινωνικής οργάνωσης της εποχής του (*Χριστόπουλος/Καράμπελας*, 54-64).

Ο Καράμπελας «έβλεπε μέσα εις την ψυχή του την πλάστιγγα που από το ένα μέρος εβάρυνε το ἐγκλημα που διέπραξε και από το άλλο το ἐγκλημα που είχε διαπράξει το θῆμα του». Στο τέλος ο Καράμπελας θα πειστεί, αφού τον βασανίσουν οι πολλές και αντιφατικές σκέψεις του, πως ἔπραξε σύμφωνα με το δίκαιο. Αυτό το δίκαιο θα ενστερνιστεί τελικά

και ο ίδιος ο αφηγητής μέσα από μια σειρά παρεμβολών του, ερωτήσεων, σιωπηρών ειρωνειών και αναιρέσεων²⁷. Ο λόγος του θα ταυτιστεί με το λόγο του ήρωά του, επιτρέποντας «... τον οργανικό και αρμονικό συνδυασμό του εσωτερικού μονολόγου ενός άλλου με το συμφραζόμενο του συγγραφέα. Και επιτρέπει τη διατήρηση στον εσωτερικό μονόλογο των προσώπων της εκφραστικής του δομής και του ημιτελούς και ασταθούς χαρακτήρα που είναι ο δικός του, πράγμα αδύνατο στη στεγνή, λογική μορφή του πλάγιου λόγου»²⁸.

Ποιο είναι το «αμάρτημα» για το οποίο κατηγορείται και καταδιώκεται ο Καράμπελας; «... τον άμοιρον αυτόν που το συναίσθημα της τιμής και η φωνή του δικαίου ώθησαν σε μια στιγμή το χέρι του να κόψει το νήμα της ζωής από έναν άνθρωπον». Στη θέση του Καράμπελα θα μπορούσε να είναι οποιοσδήποτε ο οποίος ενστερνίζεται το συναίσθημα της τιμής της γυναίκας στην αγροτική κοινωνία. Ο ίδιος ο ήρωας θα παρουσιαστεί στο λόγο του αφηγητή ως θύμα και όχι ως θύτης. Τις τύψεις που τον κατακλύζουν και τα οράματα με το φάντασμα του νεκρού θα μπορέσει να τα υπερνικήσει μέσα από τους συνεχείς μονόλογους, εκφερόμενους σε ευθύ λόγο του «άλλου» και με τις αλλεπάλληλες διαμεσολαβήσεις των συμφραζόμενων του λόγου του συγγραφέα. «— Γιατί να τον σκοτώσω; Το ερώτημα αυτό επέιξε τώρα τας σκέψεις του, διότι εσκέπτετο, καθώς έβλεπε την πλάστιγγα αυτήν που εξύγιζε τα δύο εγκλήματα, ότι το έγκλημα του Βασίλη υπήρξε μεγαλύτερο ν' αποσπάση έτσι άκαρδα την ψυχικήν ησυχίαν από ένα ορφανό και απροστάτευτο κορίτσι και να το ρίψη σαν κουρέλι εις την κοινήν περιφρόνησιν των συγχωριανών του και ο Θεός θα τον ετιμωρούσε μιαν ημέραν ή μάλλον το αδίκημα αυτό θα έτυπτε μιαν ημέραν την συνειδήσιν του, ενώ τώρα που εσκοτώσεν ησύχασεν αυτός και η ανησυχία έπεσεν εις τον υποστηρίξαντα την αδικηθείσαν ορφανήν...».

Ο αφηγητής, μέσα από το μονόλογο του ήρωα και τις δικές του εισδοχές σ' αυτόν, διαθλά στην ουσία τη δική του άποψη για το έγκλημα και την αυτοδικία. Εμμέσως αντιστρέφει τα επιχειρήματα του φονικού και αποκαθαίρει την πράξη του ήρωα, θεωρώντας την έτσι δίκαιη και άρα νόμιμη. Ωστόσο, πρέπει να μιλήσει και για το ίδιο το ποινικό σύστημα της πολιτείας και τον τρόπο απονομής δικαιοσύνης στην προκειμένη περίπτωση. Η ρητορική ερώτηση περικλείει μέσα της την αναίρεσή της: «Ποίος όμως του έδωσε το δικαίωμα αυτό, το οποίον κανείς άνθρωπος δεν έχει;» Ακόμα και στο συντακτικό σύστημα του αφηγητή - συγγραφέα παρεισφρρούν εκφραστικά στοιχεία του λόγου του ήρωα, του λόγου του «άλλου». Τα αποσιωπητικά, τα θαυμαστικά, τα ερωτηματικά κ.ο.κ. βοηθούν στη συνολική διάρθρωση του λόγου του αφηγητή μέσα στο λόγο του «άλλου», εντέλει του λόγου της κοινής γνώμης, με τον οποίο ο αφηγητής θα ταυτιστεί.

Η κοινωνία είναι αυτή που ευθύνεται για τη μη απονομή δικαιοσύνης, «... η οποία κατά τύπους μόνον ούσα οργανωμένη, ενεργεί και τυπικώς, διότι ουδέποτε εμβαθύνει εις τα αίτια ενός εγκλήματος ή παρανόμου πράξεως, αλλά δια να μην ενοχλήται από την εφαρμογήν του δικαίου και προς το θεαθῆναι τιμωρεί ό,τι φαίνεται ως κακόν...». Μήπως λοιπόν αυτό που θεωρείται παράνομο και άδικο είναι αντίθετα το νόμιμο και το δίκαιο; Μήπως «το είναι και το φαίνεσθαι» πρέπει να προβληματίζει την οργάνωση της κοινωνίας; Μήπως το συγκεκριμένο άτομο έδρασε νόμιμα και επομένως στερείται ουσίας η καταδίκη του από την κρατική εξουσία; Μήπως τελικά το άτομο εξαναγκάζεται να εισέλθει στη ληστεία ως τελευταίο καταφύγιο της χαμένης δικαιοσύνης, η οποία πλέον υποσκελίζεται από τους νό-

μους του κράτους; «Διατί όμως ο τολμηρός αυτός άνθρωπος ησθάνετο φόβον άμα ως εσκέπτετο ταύτα; Διατί, ενώ ηδύνατο με θάρρος και τόλμην μεγάλην να αναμετρηθή προς οιονδήποτε, έτρεμε προ της απειλής του νόμου; Ο νόμος λοιπόν είναι τοσούτον σκληρός, ώστε να προκαλή τον φόβον; *Ή μήπως ο νόμος είναι άδικος*». Το ρητορικό ερώτημα παρατίθεται και ως έμμεση απάντηση. Ο λόγος του αφηγητή, πλήρως ταυτισμένος με το λόγο του ήρωα, αποκτά τώρα τις οριακές του διαστάσεις. Διαλογικοποιημένος στο έπακρο επιχειρεί να αντικειμενικοποιήσει και να παγιώσει το λόγο της παραδοσιακής νομιμότητας, το λόγο της κοινής γνώμης. Το έγκλημα του Καράμπελα ορίζεται ως τέτοιο μόνο στο επίπεδο της κρατικής εξουσίας. Η τοπική κοινωνία ρυθμίζει με τα δικά της δικαϊκά πρότυπα τις παρεκκλίσεις που προκύπτουν στις καθημερινές συμπεριφορές.

Ο πολυγλωσσισμός και η διαστρωμάτωση της γλώσσας αναδεικνύονται με τον πλέον έντονο τρόπο στους μονολόγους του ήρωα που παραθέσαμε. Εκφερόμενοι άλλοτε ως ευθύς ή πλάγιος λόγος και άλλοτε ως ευθύς λόγος του «άλλου», με πολλαπλούς συνδυασμούς και ενορχηστρώσεις, αποδεικνύουν ότι «... η ακτίνα δράσης της φωνής του τάδε σημαντικού ήρωα πρέπει να φθάνει μακρύτερα από τον αυθεντικό του ευθύ λόγο. Η ζώνη αυτή, που περιβάλλει τα κύρια πρόσωπα, είναι υφολογικά βαθύτατα ιδιότυπη: δεσπόζουν σ' αυτή οι πιο ποικίλες μορφές των υβριδικών μορφών, και πάντοτε λίγο - πολύ διαλογοποιημένων. Σ' αυτή εκτυλίσσεται ο διάλογος ανάμεσα στο συγγραφέα και τα πρόσωπά του, όχι ένας δραματικός διάλογος, αρθρωμένος σε αποκρίσεις, αλλά ένας διάλογος ιδιάζων στο μυθιστόρημα, πραγματωμένος στο εσωτερικό δομών μονολογικής φαινομενικότητας»²⁹.

II. Αφήγηση σε πρώτο πρόσωπο και νομιμοποίηση της δράσης των ηρώων

Το επόμενο ζήτημα που εξετάζουμε, σε σχέση με τον πολυγλωσσισμό στο λόγο των κειμένων του ληστρικού μυθιστορήματος, αναφέρεται στη μοναδική περίπτωση εκφοράς του λόγου του συγγραφέα³⁰ σε πρώτο πρόσωπο, για τη ζωή και τη δράση ενός ληστή. Λόγος ευθύς, ολοκληρωτικά προσωπικός, επιχειρεί άμεσα και χωρίς περιστροφές να υπερασπιστεί το συγκεκριμένο ληστή, διαφοροποιώντας τον από τους υπόλοιπους και νομιμοποιώντας με συγκεκριμένα επιχειρήματα τη ληστρική του δράση.

Η αφορμή για την υπεράσπιση από το συγγραφέα Α. Κυριακό του λήσταρχου Τσανάκα δίδεται στον αφηγητή από την εύρεση μιας επιστολής, που εικάζεται ότι ανήκει σ' αυτόν. Με την επιστολή αυτή ο λήσταρχος προτρέπει συντρόφους του ληστές, οι οποίοι βρίσκονται στην ελληνική επικράτεια, να ενωθούν μαζί του περνώντας στην τουρκική επικράτεια. Να επιδοθούν έτσι σε ληστείες και σφαγές πλουσίων Οθωμανών και όχι στις ληστείες χριστιανών Ελλήνων. Η επιστολή αυτή, όπως άλλωστε και τα δημοτικά τραγούδια, τα διάφορα κρατικά έγγραφα περί ληστείας κ.τ.λ. ανήκουν στα παρέμβλητα είδη, τα οποία ο συγγραφέας του ληστρικού μυθιστορήματος έχει την ευχέρεια να χρησιμοποιεί. Τα παρέμβλητα είδη, καθώς επίσης και η διαπλοκή των διάφορων ιδιολέκτων και οι διάλογοι του λόγου των ηρώων και του αφηγητή, ανήκουν στις βασικές μορφές μέσω των οποίων οργανώνεται στο μυθιστόρημα ο πολυγλωσσισμός και η πολυφωνία³¹.

Η συγκεκριμένη επιστολή εμφανίζεται ως ένα αντικειμενικοποιημένο ντοκουμέντο, το

οποίο δεν επιδέχεται αμφισβήτηση ως προς τις προθέσεις του γράφοντος³². Ο αφηγητής στηρίζεται σε αυτό, για να οικοδομήσει στη συνέχεια όλη την επιχειρηματολογία του υπέρ του ληστή, διαθλώντας ταυτόχρονα και το λόγο του ίδιου του συγγραφέα στη διήγηση.

«Ένας από τους βασιλείς των ορέων, οι οποίοι αδικώς κατετρόμαξαν επί πολύ τον κόσμον. Ένας από τους ήρωες του βουνού, οι οποίοι δεν *ημπορούν να ονομαστούν κοινοί κακούργοι*. Ένας από τους ανυπότακτους χαρακτήρες και τίποτα περιπλέον. Ήτο και ο Τσανάκας. *Τρέφω μεγάλην συμπάθειαν προς τον λήσταρχον τούτον. Συμπάθειαν την οποίαν δεν ημπορούν να μου εκριζώσουν ή κλονίσουν τουλάχιστον*, ούτε αι επί το τραγικότερον περιγραφάι των εφημερίδων περί των κακουργημάτων του ξακουσμένου τούτου λήσταρχου, ούτε η μεγάλη φήμη ότι το “τέρας αυτό έσφαξε πολλούς, εξεκοίλιασε γυναίκες, έγδυσε τον κόσμον”. *Και οι αναγνώσται θα αισθανθώσι και αυτοί κάποιαν συμπάθειαν προς το υποκείμενο αυτό, μόλις αναγνώσουν την ακόλουθον επιστολήν του*» (Τσανάκας, 360).

Στο απόσπασμα αυτό ο αφηγητής ξεκινάει το λόγο του με την αποδοχή της κύριας διχοτομίας του επίσημου λόγου της εποχής του για τους ληστές, ως κοινούς κακούργους του ποινικού κώδικα. Ακόμα και η χρήση της λέξης υποκείμενο παραπέμπει στη διχοτομία ανυπότακτος ληστής = παράνομος/υποταγμένος πολίτης = νόμιμος. Την αποδέχεται όμως, ώστε να μπορέσει, με βάση την επιχειρηματολογία που θα αναπτύξει, να την καταρρίψει. Έτσι, ο όρος υποκείμενο περικλείει διπλό τονισμό και άρα διπλή σημασιοδότηση. Είναι η «γλώσσα» του άλλου, την οποία ο αφηγητής ανατρέπει διαθλώντας τη δικιά του «γλώσσα». Καταφέρει έτσι να μιλήσει για τον εαυτό του μέσα από τη «γλώσσα» του άλλου. Τα θαυμαστικά και η ειρωνεία είναι από τα κύρια ανατρεπτικά όπλα του αφηγητή. Τα παρέμβλητα είδη, όπως η εντός εισαγωγικών ανακοίνωση από εφημερίδες της εποχής, χρησιμοποιούνται κατά περίπτωση στην απόδειξη των ισχυρισμών του συγγραφέα. Ενώ η επιστολή του λήσταρχου αντικειμενικοποιείται εμφανίζοντας την «αλήθεια» του αφηγητή και της παραδοσιακής κοινής γνώμης, το απόσπασμα της εφημερίδας³³ αντίθετα παρεμβάλλεται ως η αλήθεια της επίσημης αστακής κοινής γνώμης. Αυτή η «αλήθεια», σύμφωνα με τον αφηγητή, δε στηρίζεται σε στοιχεία και άρα δεν μπορεί να του «ξεριζωθεί» η συμπάθεια και η αποδοχή προς το πρόσωπο του λήσταρχου. Τα αντιθετικά στοιχεία που θα παραθέσει στη συνέχεια ο ίδιος ο αφηγητής θα ανατρέψουν το σκηνικό της επίσημης αλήθειας. Στα ίδια αισθήματα, όπως ο ίδιος δηλώνει, ευελπιστεί να οδηγήσει και τους αναγνώστες του.

«Ωστε από την επιστολήν του αυτή, η οποία αποπνέει και πατριωτισμόν, βλέπετε *τώρα αν είναι αδικαιολόγητος η συμπάθεια, την οποία αισθάνομαι προς αυτό το υποκείμενον!* Κανείς δεν αρνείται ότι ο Τσανάκας είναι ληστής και μάλιστα από τους περιφημότερους και τους φημισμένους. Αλλά είναι ληστής πατριώτης. Η επιστολή του το λέγει καθαρά και ξάστερα. Τα βάζει με τους Τούρκους. Αρπάζει από Τούρκους. Γδύνει Τούρκους. Σκοτώνει Τούρκους. Αιχμαλωτίζει Τούρκους. Πολεμεί με αποσπάσματα από Τούρκους. Διαιτάται εις χώρας τουρκικάς, ποτέ δεν εσκέφθη να ενεργήσει εις χώματα ελληνικά» (Τσανάκας, 362).

Η επιστολή ως παρέμβλητο είδος και φέροντας εντός της την επεξεργασμένη και αντικειμενικοποιημένη πραγματικότητα ενός λόγου, μιας «γλώσσας», προβάλλει τον «κίνδυνο» της αποκάλυψης του αφηγητή - συγγραφέα, εξαιτίας της έκθεσης και της εκφοράς της ομιλίας του σε ευθύ προσωπικό λόγο. Η ένδυση της επιχειρηματολογίας με τις εθνικιστικές νότες «αγκαλιάζει» τη λαϊκή νοοτροπία και νομιμοποιεί στην ουσία τη ληστρική δράση ως

αποδεκτή και, τελικά, νόμιμη ενέργεια. Ναι, ο ήρωας είναι ληστής, δηλαδή παράνομος, δηλαδή κακούργος που διαφεύγει των κρατικών νόμων. Ωστόσο, και η επιστολή το δηλώνει ξεκάθαρα, δρα στην τουρκική επικράτεια και «μόνο ενάντια στους αλλόθρησκους Τούρκους». Είναι λοιπόν πατριώτης, ανυπόταχτος χαρακτήρας και όχι κοινός κακούργος.

Τα αποσπάσματα που αναφέραμε παραπέμπουν επίσης στη σχέση της γλώσσας - ομιλίας του ίδιου του συγγραφέα με αυτή του αφηγητή - συγγραφέα των κειμένων. Στις περιπτώσεις κατά τις οποίες ο λόγος και η «γλώσσα» του συγγραφέα, εκφερόμενοι σε τρίτο πρόσωπο, διαθλούνται με αυτούς των ηρώων του, το ζήτημα της ανάμιξης στην όλη διαδικασία του συγγραφέα εμφανίζεται περισσότερο περίπλοκο. στην περίπτωση όμως της ομιλίας σε πρώτο πρόσωπο, ο συγγραφέας δείχνει να ταυτίζεται με το λόγο του αφηγητή, αφήνοντας την εντύπωση ότι το ίδιο πρόσωπο διαχειρίζεται τόσο τη δομή όσο και την εκφορά του λόγου³⁴.

Η σχέση αυτή διαφαίνεται και από το ίδιο το αντικείμενο της διήγησης, στο οποίο πραγματώνονται η θέαση του συγγραφέα για τα φαινόμενα που εξετάζει, οι ιδιαίτεροι τονισμοί, οι λεπτές ειρωνείες —που στα έργα του Α. κυριακού είναι έντονες— οι διαθλώμενες αντιλήψεις του ταυτιζόμενες ή διαχεόμενες στο λόγο του αφηγητή και τέλος, η ισορροπία του ανάμεσα στο λόγο του αφηγητή και το λόγο της διήγησης, τη λογοτεχνική γλώσσα του κειμένου³⁵. Όπως σημειώνει ο Μπαχτίν, «... ο συγγραφέας δε βρίσκεται ούτε στη γλώσσα του αφηγητή ούτε στην “κανονική” λογοτεχνική γλώσσα, με την οποία συσχετίζεται η διήγηση (παρόλο που μπορεί να βρίσκεται εγγύτερα προς τη μια ή προς την άλλη), αλλά προσφεύγει και στις δύο γλώσσες, για να μην εναποθέσει εντελώς τις προθέσεις του σε καμία από τις δύο. Χρησιμοποιεί σε κάθε στιγμή του έργου του αυτή τη βίαιη αποστροφή, αυτόν το διάλογο των γλωσσών, για να μείνει στο γλωσσολογικό επίπεδο ως ουδέτερος, ως «τρίτος άνθρωπος» στη διαμάχη των δύο άλλων (ακόμη και αν αυτός ο τρίτος είναι ίσως μεροληπτικός)»³⁶.

Συμπερασματικά θα σημειώναμε ότι οι θεωρητικές προσεγγίσεις του Μπαχτίν στο μυθιστορηματικό λόγο του λόγιου μυθιστορήματος μπορούν να είναι εξίσου επιχειρησιακές στα παραλογοτεχνικά κείμενα. Έτσι, δίνουν την ευκαιρία για την παραπέρα προσέγγιση του λόγου των κειμένων. Μας επιτρέπουν στην ουσία να περάσουμε από τις «προθέσεις»³⁸ των κειμένων στις «προθέσεις» των συγγραφέων, παραμένοντας ωστόσο αυστηρά στο λόγο των κειμένων. Πρόκειται για τη συνέχιση της προβληματικής της ανάπτυξης των συλλογικών παραστάσεων της ληστείας στο λόγο των κειμένων του ληστρικού λαϊκού μυθιστορήματος, στο επίπεδο πλέον των συγγραφέων - εκφερόντων των αντιλήψεων περί ληστείας.

Σημειώσεις

1. Βλ. Χρήστος Δερμεντζόπουλος, *Συλλογικές παραστάσεις και νοοτροπίες στο ελληνικό ληστρικό λαϊκό μυθιστόρημα (1900-1930)*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 1994, (υπό δημοσίευση).

2. Βλ. ενδεικτικά, Σ. Ασδραχάς, «Από τη συγκρότηση του αρματολισμού, ένα ακαρνανικό παράδειγμα», στο *Ελληνική κοινωνία και οικονομία στον ιθ' και ιθ' αιώνα*, Ερμής, Αθήνα, 1982, σσ. 231-251 και 374-380), όπου για πρώτη φορά στην ελληνική ιστοριογραφική έρευνα μελετάται το ζήτημα της σύγκλισης ή της απόκλισης του

μοντέλου του βαλκάνιου κοινωνικού ληστή από αυτό της «πρωτόγονης επανάστασης» του E. Hobsbawm, [= *The primitive rebels*, N.Y., 1965 και *Bandits*, London, 1969, (Ληστές, Βέργος, Αθήνα 1975)]. Βλ. επίσης, του ίδιου, «Οι πρωτόγονοι της εξέγερσης», στο *Σχόλια*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1993, σελ. 173-186, Γ. Κολιόπουλος, *Ληστές*, Ερμής, Αθήνα, 1979, του ίδιου, *Brigands with a cause Brigandage and irredentism in modern Greece, 1821-1912*, Oxford, Clarendon Press, Σ. Δαμινανίκος, «Κοινωνική ληστεία και αγρο-ποιμενικός πολιτισμός στην Ελλάδα», στο *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Πλέθρον, Αθήνα, 1987, σ. 71-107, του ίδιου, «Dissidence sociale et identités culturelles en Grèce au XIXe siècle», στο Congrès «Unité et diversité des cultures populaires du Sud-Est européen jusqu'à la fin du XIXe siècle», Comité International des Etudes du Sud-Est Européen, Athènes, Septembre 1994. P. Sant-Cassia, «Η κοινωνική ληστεία στην Κύπρο τον ύστερο 19ο αιώνα», στο Ε. Παπαταξιάρχης - Θ. Παραδέλλης, (επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 1993, σσ. 79-112 και Ν. κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση και Εικοσιένα*, Πλέθρον, Αθήνα, 1993.

3. Αναφερόμαστε συγκεκριμένα σε περιπτώσεις όπου οι συγγραφείς πρέπει να παρουσιάσουν απόψεις ουσιαστικά δικές τους ως απόψεις άλλων, στοιχείο που οδηγεί στην πολυφωνία του μυθιστορηματικού λόγου, η οποία εκφέρεται με εσπερμένη πολυπροσώπια στη μορφή της διήγησης. Με άλλα λόγια, σε περιπτώσεις όπου οι επιταγές της συνάφειας (η κρατική λογοκρισία, η αυτολογοκρισία) αποτρέπουν τον ευθύ λόγο σε πρώτο ή/και τρίτο πρόσωπο και επιβάλλουν τον πολυγλωσσισμό ως κυρίαρχο χαρακτηριστικό γνώρισμα των κειμένων.

4. Ο Μ. Bakhtine με την μελέτη του «Ο μυθιστορηματικός λόγος» (στο *Προβλήματα λογοτεχνίας και αισθητικής*, Πλέθρον, Αθήνα, 1980, σσ. 111-306), η οποία γράφτηκε το 1933 και είδε το φως της δημοσιότητας μόλις το 1975, επιχειρεί τη διερεύνηση του ιδιαίτερου είδους λόγου που συναντάμε στο σύγχρονο μυθιστόρημα και τον τρόπο που αυτό μετατρέπεται σε πεδίο συνάντησης ετερόκλητων και διαφορετικών μεταξύ τους «γλωσσών». Απορρίπτοντας τις αζορύτες ορισμένων σύγχρονών του φορμαλιστών, με την απολυτοποίηση της διάκρισης του λογοτεχνικού έργου σε μορφή και περιεχόμενο, μελετάει το πώς στο μυθιστορηματικό λόγο ενέχονται ταυτόχρονα πολλά είδη, πολλά ύφη, πολλές γλώσσες, πολλοί λόγοι. Έτσι, το μυθιστόρημα ως φαινόμενο και έκφραση της ίδιας της γλώσσας, αναδεικνύεται σε αντι-είδος, που έχει την ικανότητα της αέναης αναπαραγωγής του λόγου του, της θεματογραφίας του, ένα ανοιχτό πολυφωνικό σύστημα σε πλήρη αντίθεση με τα κλειστά μονολογικά είδη. Βλ. και την εισαγωγή του Μ. Aucouturier, «Ο Μ. Bakhtine ως φιλόσοφος και θεωρητικός του μυθιστορήματος», στο Μ. Bakhtine, ό.π., σσ. 9-24 και Τ. Todorov, Michail Bakhtine, le principe dialogique, suivi de: *Ecrits du Cercle de Bakhtine*, Paris, Seuil, 1981. Βλ. επίσης το έργο του Μ. Bakhtine (Volochnikov), *Le marxisme et la philosophie du langage*, Paris, Minuit, 1977. Παραπέρα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα συγκεκριμένα προβλήματα που συναντά η ανάλυση του κειμένου και του λόγου των λογοτεχνικών ειδών έχουν οι μελέτες των: Τ. Todorov, «Les catégories du récit littéraire», στο *L'analyse structurale du récit*, Seuil, Paris, 1981, σσ. 131-157, G. Genette, *Figures II*, Seuil, Paris, 1969, του ίδιου, *Figures III*, Seuil, Paris, 1972, P. Stevick (επιμ.), *The Theory of the Novel*, The Free Press, N.Y., 1975, W.C. Booth, *The Rethoric of Fiction*, The Univ. of Chicago Press, Chicago, 1961, D. Lodge, *The Language of Fiction*, London, 1966, του ίδιου, *After Bakhtin: essays on fiction and criticism*, London, 1990.

5. Βλ. Μ. Bakhtine, «Δύο υφολογικές γραμμές του ευρωπαϊκού μυθιστορήματος», στα *Προβλήματα λογοτεχνίας και αισθητικής*, ό.π., σσ. 239-306.

6. Για τα ζητήματα της ορολογίας που αφορούν την λεγόμενη παραλογοτεχνία και κυρίως το λαϊκό μυθιστόρημα, βλ. Χ. Δερεμντζόπουλος, «Παραλογοτεχνία και λαϊκό μυθιστόρημα», ή «Combats pour la terminologie», στο ό.π., σσ. 23-29 και *Entretiens sur la Paralittérature*, (sous la direction de N. Arnaud, F. Lacassin et J. Tortel), Plon, Paris, 1970.

7. Βλ. ιδιαίτερα C. Bremond, «La logique des possibles narrative», στο *L'analyse structurale du récit*, éd. du Seuil, Paris, 1981, σσ. 66-81. Για τη διαφοροποίηση του ήρωα του λαϊκού μυθιστορήματος από αυτόν του λόγιου, βλ. κυρίως, Μ. Angenot, *Le roman populaire. Recherches en paralittérature*, Montreal, 1975, σ. 15. Για τη σημειωτική πρόταση ανάλυσης των κειμένων του ληστρικού μυθιστορήματος με βάση το αφηγηματικό μοντέλο, καθώς και την αντιδιαστολή του με το μοντέλο δράσης των δρώντων προσώπων, βλ. Χ. Δερεμντζόπουλος, ό.π., σ. 37-47 και 91-138.

8. Μ. Bakhtine, ό.π., σ. 267.

9. «Ο εισαγόμενος στο μυθιστόρημα πολυγλωσσισμός (όποιες κι αν είναι οι μορφές εισαγωγής του) είναι ο λόγος του “άλλου” στη γλώσσα του “άλλου”, που χρησιμεύει στη διάθλαση της έκφρασης των προθέσεων του συγγραφέα. Ο λόγος αυτός έχει την ιδιαιτεριότητα να είναι διφωνικός. Χρησιμοποιεί ταυτόχρονα σε δύο ομιλούντες και εκφράζει δύο διαφορετικές προθέσεις: την —άμεση— πρόθεση του προσώπου που μιλάει και την —διαθλασμένη— πρόθεση του συγγραφέα. Ένας τέτοιος λόγος περιέχει δύο φωνές, δύο έννοιες, δύο εκφράσεις. (...) ... όλοι αυτοί είναι λόγοι διφωνικοί, εσωτερικά διαλογισμένοι. Σε όλους αυτούς βρίσκεται εν σπέρματι, ένας εν δυνάμει, μη

εκτυλιχθείς, συγκεντρωμένος στον εαυτό του διάλογος, ένας διάλογος δύο φωνών, δύο αντιληπτικών συλλήψεων του κόσμου, δύο γλωσσών», Μ. Bakhtine, ό.π., σ. 187-188.

10. Ο όρος ιδιόλεκτος (idiolecte, idiolect) είναι χρηστικότερος και πιο επιχειρησιακός του όρου «γλώσσα», ο οποίος δημιουργεί εύκολα παρανοήσεις. Ιδιόλεκτος είναι «η μορφή ή ποικιλία μιας γλώσσας που μιλιέται από ένα άτομο σ' ένα ορισμένο ύψος. Δύο άτομα μπορούν να μιλούν την ίδια διάλεκτο αλλά διαφορετική ιδιόλεκτο» Σ. Δημητρίου, *Λεξικό όρων 1, Σημειολογικής και Δομικής ανάλυσης της τέχνης*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1978, σ. 108. Βλ. και Ο. Ducrot/T. Todorov, ό.π., σ. 79. Στο σημείωμα η χρήση της λέξης γλώσσας, εντός εισαγωγικών παραπέμπει στον παραπάνω όρο.

11. Η γνωστή αντίθεση μεταξύ του «λέγω» και του «δείχνω» παραπέμπει άμεσα στην κλασική διάκριση, ήδη από την εποχή του Αριστοτέλη και του Πλάτωνα, μεταξύ διήγησης και μίμησης. Η σύγχρονη θεωρία της λογοτεχνίας και της αισθητικής έχει ασχοληθεί επανειλημμένα με το θέμα της αντίθεσης του λέγω (telling) και του δείχνω (showing). Όπως παρατηρεί ο Π. Μουλλάς, («Οι μεταμορφώσεις του αφηγητή», σεμιναριακό μάθημα στις 17 Μαΐου 1982, στο *Τετράδια εργασίας* 7, Κέντρον Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 1984, σ. 61), «... ένας αφηγητής οργανώνει το υλικό του, δηλαδή εκπληρώνει την αποστολή του, με δύο κυρίως τρόπους: α) κρατώντας το λόγο, έτσι που ν' αφηγείται ο ίδιος τα γεγονότα και να μεταδίνει με πλάγιο ύψος τα λεγόμενα των ηρώων του (telling) και β) δίνοντας το λόγο στους ήρωές του, δηλαδή προμοδοτώντας το διάλογο και, κατά κάποιο τρόπο, όπως στο θέατρο, «δείχνοντας» τα γεγονότα αντί να τα αφηγείται ο ίδιος (showing)». Ο τρόπος αφήγησης του λαϊκού μυθιστορήματος σχετίζεται σχεδόν πάντα με το δεύτερο τρόπο, όπου η διήγηση αποκτά περισσότερη ζωντάνια και έμφαση. Ταυτόχρονα, ο διάλογος μπορεί να επιμηνύει την εξέλιξη της δράσης, με αποτέλεσμα την παράταση της αγωνίας του αναγνώστη αλλά και την επέκταση των σελίδων του μυθιστορήματος και επομένως του χρόνου ζωής του (μιλάμε πάντα για το λαϊκό μυθιστόρημα συνεχών). Για τα ζητήματα του τρόπου αφήγησης, της θέας (vision) των δεδομένων και των συνακόλουθων «μεταμορφώσεων του αφηγητή» βλ. την πρωτοπόρα μελέτη του Μ. Bakhtine, «Ο μυθιστορηματικός λόγος», στο *προβλήματα λογοτεχνίας και αισθητικής*, ό.π., σσ. 111-306, Τ. Todorov, «Les catégories...», ό.π., σσ. 411-416, Jaap Lintvelt, *Essais de Typologie Narrative, le «Point de Vue»*, G. Genette, *Figures II*, Seuil, Paris, 1969 και *Figures III*, ό.π., Ν. Friedman, «Point of view in Fiction: The Development of a Critical Concept», στο P. Stevick (επιμ.), *The theory of the Novel*, The Free Press, N.Y., 1975, W.C. Booth, «Distance and Point-of-View. An essay in classification», στο P. Stevick, ό.π., σσ. 87-108, τον ίδιον, *The Rhetoric of Fiction*, The Univ. of Chicago Press, Chicago, 1961, F.K. Stanzel, «Οι συνιστώσες των τυπικών αφηγηματικών καταστάσεων: Πρόσωπο, προοπτική, τρόπος», στο *Θεωρία της αφήγησης*, Εξάντας, Αθήνα, 1991, σσ. 70-96. J. Pouillon, *Temps et roman*, Paris, 1946, σσ. 74-114, L. Dolezel, «The typology of the Narrator: Point of View in Fiction», στο *To Honor Roman Jakobson*, Haque, 1967.

12. «Πιο συγκεκριμένα, η όψη (της διήγησης) αντανακλά τη σχέση ανάμεσα σε ένα αυτός-il (στην ιστορία) και σε ένα εγώ-je (στο λόγο), ανάμεσα στον ήρωα και τον αφηγητή», Τ. Todorov, ό.π., σ. 147.

13. Τ. Todorov, ό.π., σ. 147. Στο ληστροικό λαϊκό μυθιστόρημα ο συγγραφέας παρουσιάζει σχεδόν πάντα τη μορφή του «αφηγητή - παντογνώστη», ο οποίος, ανάλογα με την περίπτωση, αφήνει τον ήρωα είτε να γνωρίζει λιγότερα στοιχεία είτε να γνωρίζει τα ίδια με τον αναγνώστη. Βλ. κυρίως Μ. Bakhtine, «Ο ομιλών στο μυθιστόρημα», στο *Προβλήματα...*, ό.π., σσ. 197-238, Τ. Todorov, «Les catégories...», ό.π. σσ. 147-148, G. Genette, *Figures III*, ό.π., σελ. 28 και Π. Μουλλάς, ό.π. σσ. 62-64. Ο Todorov (ό.π., σσ. 147-148), αναπαράγοντας τον J. Pouillon, αναφέρει αυτή την περίπτωση ως την πλέον κλασική της αφήγησης. Είναι η πανοραμική θέση (la vision «par derrière»), όπου ο αφηγητής γνωρίζει πάντα περισσότερα από τον ήρωα της ιστορίας (narrateur personnage).

14. Αντιπαράβαλε με την ανθρωπολογική έρευνα του Μ. Herzfield (*The poetics of manhood*, Princeton Univ. Press, Princeton, 1985) για τις αναπαραστάσεις του φαινομένου της ζωοκλοπής στην προφορική παράδοση της Κρήτης. Όπως συμπεραίνει ο συγγραφέας, κάθε αφήγηση ξεκινάει με μια κατά κάποιο τρόπο απόρριψη της ζωοκλοπής ως πρακτικής, και μετά αρχίζει η διήγησή της. Διαφαίνεται έτσι η διαμάχη ανάμεσα σε δύο αντιτιθέμενα σημειωτικά συστήματα, της επίσημης εθνικής ιδεολογίας που καταδικάζει τη ζωοκλοπή και της εγχώρας που τη θεωρεί ως μια πράξη ανδρείας.

15. «Επαναλαμβάνουμε: ανάμεσα στις διατυπώσεις αυτές, σ' αυτά τα ύψη, αυτές τις γλώσσες και τις προοπτικές, δεν υπάρχει από την άποψη της σύνθεσης ή της σύνταξης κανένα ευδιάκριτο σύνολο. το μίγμα των φωνών και των γλωσσών γίνεται μέσα στα όρια ενός μόνου συντακτικού συνόλου, συχνά μέσα σε μια απλή φράση. Συχνά επίσης ένας ίδιος λόγος ανήκει ταυτόχρονα σε δύο γλώσσες, δύο προοπτικές που διασταυρώνονται μεταξύ τους στην υβριδική αυτή δομή. (...) μια μόνη ίδια λέξη εισχωρεί ταυτόχρονα στο λόγο του «άλλου» και στο λόγο του συγγραφέα», Μ. Bakhtine, ό.π., σ. 163 και 166.

16. Βλ. Μ. Bakhtine, ό.π., σσ. 159-171.

17. M. Bakhtine, ό.π., σ. 159.

18. Οι τρόποι εκφοράς των παραστάσεων - εικόνων της ληστείας και του ληστή στα κείμενα του λαϊκού μυθιστορηματος συντελούνται με διάφορες μορφές: ρητορική αφήγηση από τον ίδιο το συγγραφέα - αφηγητή σε πρώτο ή τρίτο πρόσωπο, ο ίδιος ο ήρωας ομιλεί για τον εαυτό του και τη ληστεία ή τέλος, διάφορα άλλα δρώντα πρόσωπα της ιστορίας ομιλούν περί ληστείας.

19. Ο M. Bakhtine αναφέρει για το ευρωπαϊκό χιονομοριστικό μυθιστόρημα του ιη' αιώνα: «... η αφήγηση αναπολεί παρωδιακά, άλλοτε την κοινοβουλευτική ή δικανική ευγλωττία, άλλοτε την ιδιαίτερη μορφή των αναφορών του Κοινοβουλίου και των πρακτικών του, τα δημοσιογραφικά κείμενα σε φυλλάδες και εφημερίδες, το άχαρο λεξιλόγιο των επιχειρηματιών του Σίτυ, τα κουντομπολιά ανάμεσα σε γυναικούλες, τα σχολαστικά επίμορχα κατασκευάσματα των σοφολυγιότων, το υψηλό επιτικό ή βιβλικό ύφος, το θρησκόληπτο τόνο του ηθικολόγου κηρύγματος, τέλος τον τρόπο του λέγειν του δεινά προσώπου, συγκεκριμένα και κοινωνικά προσδιορισμένου», ό.π., σ. 158-159.

20. «Χαρακτηρίζουμε υβριδική κατασκευή μια διατύπωση που, σύμφωνα με τις γραμματικές (συντακτικές) και συνθεσιακές της ενδείξεις, ανήκει μόνο στον ομιλούντα, όπου όμως συγχέονται στην πραγματικότητα δύο διατυπώσεις, δύο τρόποι του λέγειν, δύο ύφη, δύο “γλώσσες”, δύο σημασιοδοτικές και κοινωνιολογικές προοπτικές (...) Η ψευδοαντικειμενική αιτιολογία είναι γενικά χαρακτηριστική του μυθιστορηματικού ύφους και παρουσιάζεται ως μια παραλλαγή της υβριδικής κατασκευής, υπό μορφή «ξένων» καλυμμένων λόγων», M. Bakhtine, ό.π., σσ. 162-163. Βλ. και παραδείγματα αναλύσεων, σσ. 178-180.

21. ό.π., σ. 229.

22. Το σύνολο των κειμένων του ληστρικού λαϊκού μυθιστορηματος που εκδόθηκαν στον ελλαδικό χώρο από το 1900-1930 αριθμεί περίπου 70 πρωτότυπους τίτλους (Βλ. «Παράρτημα 3, Το σύνολο των γνωστών τίτλων του ληστρικού λαϊκού μυθιστορηματος κατά συγγραφείς», στο Χ. Δεμεντζόπουλος, ό.π., σσ. 258-263). Στο παρόν σημείωμα παραπέμπουμε στα ακόλουθα χαρακτηριστικά έργα, με βραχυγραφημένες —για λόγους συντομίας και κυρίως χρησιμότητας— αναφορές: Μ. Κρητικός, *Ο αιμοχαρής και πανούργος Τζατζάς*, Αστήρ, Αθήνα, 1929, σσ. 328, αναφέρεται ως *Τζατζάς*, Α. Κυριακός, *Ο λήσταρχος Νταβέλης*, Διόνυσος (ανατύπωση), Αθήνα, 1982, (πρώτη έκδοση, 1910), σσ. 783), αναφέρεται ως *Νταβέλης*, Μ. Αργυρίου, *Οι λήσταρχοι Χριστόπουλος και Καράμπελας*, Αθήνα, 1925, σσ. 464, αναφέρεται ως *Χριστόπουλος/Καράμπελας*, Α. Κυριακός, 1924 (πρώτη έκδοση 1902), σσ. 249-420, αναφέρεται ως *Τσανάκας*. Ο αριθμός σε κάθε βραχυγραφημένη παραπομπή αντιστοιχεί σε σελίδα κειμένου, ενώ τα πλάγια γράμματα εντός των παραθεμάτων αντιστοιχούν, όταν δε δηλώνεται, σε δικιά μας υπογράμμιση.

23. ό.π., σ. 176.

24. «Τα λόγια των ηρώων, διαθέτοντας σε διαφορετικούς βαθμούς λογοτεχνική και σημασιοδοτική ανεξαρτησία και δική τους προοπτική, είναι λόγια του “άλλου” σε μια γλώσσα ξένη και μπορούν επίσης να διαθλάσουν τις προθέσεις του συγγραφέα, χρησιμευόντάς του ως ένα ορισμένο σημείο για δεύτερη γλώσσα. Επιπλέον, τα λόγια ενός ήρωα ασκούν σχεδόν πάντοτε επιρροή (μερικές φορές ισχυρή) πάνω στο λόγο του συγγραφέα, τον διαστίζουν με λέξεις ξένες (καλυμμένος λόγος του ήρωα), τον διαστρωματώνουν, και άρα εισάγουν σ’ αυτόν τον πολυγλωσσισμό» M. Bakhtine, ό.π., σ. 176.

25. «Η κύρια πρόταση ξαναρχίζει στο επίπεδο της κοινής γνώμης. Έτσι, τα απομυθοποιητικά λόγια του συγγραφέα παρουσιάζονται σαν παρεμβολή σε μια παράθεση της “κοινής γνώμης”. Είναι μια τυπική υβριδική δομή, όπου ο λόγος του συγγραφέα τοποθετείται στη δευτερεύουσα πρόταση, ο λόγος του “άλλου” στην κύρια πρόταση, και η μια και η άλλη δομημένες σε διαφορετικές σημασιοδοτικές και αξιολογικές προοπτικές», M. Bakhtine, ό.π., σ. 165.

26. Το κείμενο για το λήσταρχο των αρχών του κ' αιώνα Τζατζά περιλαμβάνει πολλαπλές αναφορές για όλα τα προβλήματα κοινωνικής οργάνωσης της εποχής του συγγραφέα: ηθική κατάρπτωση και αναπόληση των παλαιών οικογενειακών αρχών, κακή κατάσταση των φυλακών, «απουσία» της κρατικής οργάνωσης στην επαρχία κ.ο.κ. Σε όλες τις περιπτώσεις ο λόγος του αφηγητή συμπλέκεται με αυτόν των ηρώων, ο οποίος είτε καταδικάζει είτε αποδέχεται τον παραδοσιακό λόγο, «παίζοντας» κατά περίπτωση με τη γλώσσα της κοινής γνώμης.

27. «... έχουμε εδώ μια μορφή του ευθέως λόγου ενός προσώπου. Σύμφωνα με τη σύνταξη του είναι το πρόσωπο του συγγραφέα, σύμφωνα όμως με όλη την εκφραστική του δομή είναι το πρόσωπο του Νεζνάνοφ (του ήρωα, σ.δ.), είναι ο εσωτερικός του λόγος, μέσα από τη μετάδοση όμως του συγγραφέα, με τις προκλητικές του ερωτήσεις και τις ειρωνικά αποκαλυπτικές επιφυλάξεις του.» M. Bakhtine, ό.π., σ. 181.

28. ό.π., σ. 181.

29. ό.π., σ. 182.

30. «Η συνήθως παρωδιακή αυτή υφοποίηση της γλώσσας, που προσιδιάζει στα είδη, στα επαγγέλματα και

άλλες διαστρώσεις της γλώσσας, διακόπτεται μερικές φορές από τον ευθύ λόγο του συγγραφέα (γενικά παθιασμένο, αισθηματικό ή ευδυλλιακό), που αποδίδει άμεσα (χωρίς διάθλαση) την κοσμοθεώρηση και τις αξιολογικές αποτιμήσεις του.» M. Bakhtine, ό.π., σ. 159.

31. «Είδαμε ότι ο ομιλών στο μυθιστόρημα δεν ενσαρκώνεται αναγκαστικά από ένα κύριο πρόσωπο. το πρόσωπο δεν είναι παρά μια από τις μορφές του ομιλούντος (η σπουδαιότερη βέβαια). Οι γλώσσες του πολυγλωσσισμού εισχωρούν στο μυθιστόρημα υπό μορφή απρόσωπων παρωδιακών υφοποιήσεων (...), μη παρωδιακών υφοποιήσεων, με τη μορφή παρεμβλητων ειδών, με τη μορφή υποτιθέμενων συγγραφέων, με τη μορφή της άμεσης αφήγησης» M. Bakhtine, ό.π., σ. 201.

32. «Τα παρεμβλήτα είδη μπορούν να είναι ευθέως εσκεμμένα ή εντελώς αντικειμενικοποιημένα, δηλαδή απογυμνωμένα τελείως από τις προθέσεις του συγγραφέα, όχι «λεγόμενα» αλλά απλώς «δεικνυόμενα» σαν ένα πράγμα από το λόγο. Όμως συχνότατα διαθλούν σε διάφορους βαθμούς τις προθέσεις του συγγραφέα» ό.π. σ. 184.

33. «το καθένα από τα είδη αυτά κατέχει τις δικές του λεκτικές και σημασιοδοτικές μορφές αφομοίωσης των διάφορων όψεων της πραγματικότητας. Γι' αυτό και το μυθιστόρημα προσφεύγει σ' αυτά ααριβώς, σαν σε επεξεργασμένες μορφές της πραγματικότητας», ό.π., σ. 183.

34. «Πέρα από τη διήγηση του αφηγητή διαβάζουμε και μια δεύτερη: τη διήγηση του συγγραφέα, που αφηγείται το ίδιο πράγμα με τον αφηγητή και που, επί πλέον, αναφέρεται στον ίδιο τον αφηγητή. Η κάθε μια από τις στιγμές της διήγησης γίνεται σαφώς αντιληπτή σε δύο επίπεδα: στο επίπεδο του αφηγητή, σύμφωνα με τη σημασιοδοτική, εκφραστική, αντικειμενικευτική προοπτική του· έπειτα στο επίπεδο του συγγραφέα, που εκφράζεται με διαθλώμενο τρόπο στη διήγηση αυτή, και διαμέσου της. Ο ίδιος ο αφηγητής, ο λόγος του και ό,τι έχει αφηγηθεί μπαίνουν μαζί μέσα στην προοπτική του συγγραφέα», ό.π., σ. 175.

35. Δεν είναι τυχαίο ότι λίγο μετά την παράθεση του «παθιασμένου» λόγου του αφηγητή παρεμβάλλεται μικρό απόσπασμα, όπου αναφέρεται ότι το τελευταίο διάστημα ο Τσανάκας, «αμαυρώνοντας» την παραπάνω εικόνα του, επιδίδεται σε ληστείες και απαγωγές χριστιανών.

36. Bakhtine, ό.π., σ. 175.

38. «... μεταξύ της πρόθεσης του συγγραφέα (που είναι πολύ δύσκολο να την ανακαλύψει κανείς και συχνά είναι άσχετη με την ερμηνεία ενός κειμένου) και της πρόθεσης του ερμηνευτή, ο οποίος (για να θυμηθούμε τα λόγια του Rorty) απλώς “δίνει στο κείμενο τη μορφή που θα εξυπηρετήσει το στόχο του”, υπάρχει μια τρίτη δυνατότητα. Αυτή αφορά στην πρόθεση του κειμένου (intentio operis)», U. Eco και άλλοι, *Ερμηνεία και Υπερερμηνεία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1993, σ. 41-42.